

Petra Svoljšak

ŽENSKE V GOSPODARSTVU 1. SVETOVNE VOJNE

» **V**ojna je strašansko raznovrsten podvig, delujoč v mnogih kontekstih z različnimi nameni, pravili in pomeni. Spolne norme izven vojne kažejo na podobno raznovrstnost. Vprašanje pa je, /.../, zakaj ta raznolikost izgine, ko se vojna poveže s spolom. Ta povezava je bolj trdna, preko kultur in skozi čas, kot so spolne vloge zunaj vojne ali oblike in pogostnost same vojne. Na kratko bi odgovorili, da ubijanje v vojni ni nekaj naravnega obema spoloma, toda potencial za vojne je univerzalen v človeških družbah. V pomoč premagovanju vojakove neodločnosti za bojevanje so kulture oblikovale spolne vloge, ki naj bi uskladile »moškost« s trdnostjo bojevanja. Skozi kulture in čas sta izbira moških kot potencialnih bojevnikov (in žensk kot ženskih vojnih podpornih vlog) pomagali oblikovati vojni sistem,«³⁶² je v uvodu h knjigi o vojni in spolu zapisal J. Goldstein, predstavlja pa tudi pravšnje izhodišče za predstavitev vloge žensk v gospodarstvu 1. svetovne vojne.

Ena od temeljnih razprav zgodovinopisja stoletja dveh svetovnih vojn, ki pa ji tudi 21. stoletje še ni dalo odgovora, je bila razprava o vplivu vojne na družbene

362 Goldstein, *War and Gender*, str. 9.

spremembe, še posebno o vplivu vojne na ženske. Kot je poudaril A. Marwick, vojna ni edini kakor tudi ne najpomembnejši instrument sprememb,³⁶³ obenem pa je izrazil trdno prepričanje, da »karkoli bi se ali se ne bi zgodilo, če bi ne bilo vojne, je prav vojna lahko pripravila zgoščene izkušnje, ki so dale ženskam tako novo samozaupanje in pokazale na absurdnost številnih predsodkov glede njihovih sposobnosti«. Tako sta se oblikovali dve ločeni in nasprotujoči si mnenji; na eni strani prepričanje, da je vojna odločilna prelomnica in inkubator (družbenih) sprememb, na drugi strani pa poudarjanje kontinuitete v procesih, ki jih je vojna zgolj prekinila ali jim spremenila tok. Kot poudarja D. Simonton, so se meje med zagovorniki obeh polov, vsaj v zgodovinskih obravnavah razmerja med vojno in družbenimi spremembami, deloma zabrisale in vsebujejo tako elemente kontinuitete kot hipne spremembe.³⁶⁴ Povzeto po A. Marwicku se socialne spremembe nanašajo na spremembe v socialni geografiji (populacija, urbanizacija, distribucija industrije), v ekonomiji in tehnologiji, v socialni strukturi, v socialni koheziji, še posebno glede na manjšine, v socialni politiki, v gmotnih razmerah, v običajih in vzorcih obnašanja, v umetniških in intelektualnih idejah in praksah ter v popularni kulturi, v družinskih razmerjih in ženskih vlogah ter v socialnih in političnih vrednotah, institucijah in idejah.³⁶⁵ Prepletenost dolgotrajnih procesov in enkratnih dogodkov ali posledic je zato primerna formula za razumevanje dinamike socialnih sprememb, pri čemer se pojavlja še en nezanemarljiv dejavnik, to je »*timing*« udejanjanja sprememb, na katerega ima vojna pomemben vpliv. Naslednje pomembno vprašanje glede razmerja med vojno in socialnimi spremembami je, zakaj (totalna) vojna prinaša spremembe oziroma katere so tiste dimenzije vojne, ki morejo spremembe pospešiti, povzročiti ali jih upočasniti. Najbolj neposredna je uničevalna/razdiralna dimenzija vojne, ki se neposredno nanaša na regresijo kot spremembo v še sprejemljivem pomenu besede, pri čemer pa ne velja zanemariti dejstva, da uničenje sproži tudi samodejen impulz po obnovi in s tem (največkrat) k spremembi na bolje. Prelomnost vojne se lahko pokaže tudi v spremembi vzorcev obnašanja ali v »usmerjanju« ljudi v nove situacije, ki jih mirnodobni čas ni poznal. Druga je dimenzija preizkusa, brez vrednostnih sodb, kar pomeni, da se morajo institucije države v vojni prilagajati novim razmeram, da lahko država preživi. Ta dimenzija vojne razkriva tudi vezi med državo in njenimi državljani ter zmožnost prve, da vzpostavi orodja, s katerimi bo omogočila preživetje, lahko pa seveda vzpostavi sisteme, ki državljanom ne olajšajo vojnih bremen in vodijo v represivne ukrepe ali celo diktaturo. Tretjo razsežnost vojne predstavlja participacija, ki zelo

363 Marwick, *Total War*, str. XIII.

364 Prav tam.

365 Prav tam, str. XIV.

neposredno odseva tudi totalnost vojne, ker ta zahteva udeležbo in prispevek tako fronte kot zaledja, tako privilegiranih in še bolj nepriviligiranih skupin državljanov, med katere štejejo delavstvo, ženske, manjšine. V tem elementu vojne so zaznavni tudi njeni morebitni pozitivni učinki, saj je vojna postala gibalo nove (samo)zavesti, povezane tudi z (ženskim) delom v vojni. Zadnja je psihološka razsežnost vojne, ki se je odrazila psihološkem preizkušanju človekovih meja, v lojalnosti na različnih ravneh in skupin ter v prepričanju, da je skupni napor usmerjen v doseganje skupnega cilja. V razčlenjevanju (morebitnih) z vojno spodbujenih sprememb vojne ne smemo razumeti kot dogajanja, ki se je odvijalo »tam zunaj« in je imelo določen vpliv le v določenem obdobju, temveč kot proces, prav tako pa je treba upoštevati dejstvo, da družba v vojni doživlja procese in pojave, ki jih v mirnodobni družbi ni zaznati, ker vojni procesi povzročijo posredne in neposredne mehanizme sprememb, ki so redko povsem nove, a je bil njihov razvoj pospešen, popačen ali celo upočasnen. Osrednja os odnosa med vojno in spremembo se torej vrti okoli dejstva, da kar se zgodi v »družbi v vojni«, se praviloma ne zgodi v mirnodobni družbi. Prav tako pa velja, da ni gotovosti, koliko ali sploh se bodo po vzpostavitvi mirnodobne družbe preoblikovanja, spremembe ohranile in zadržale absoluten povratak v predvojni čas.

Področje dela, zaposlenosti, je doživljalo pomembne spremembe. Od 80. let 19. stoletja dalje je število žensk v formalni ekonomiji naraščalo, obenem pa ne kaže zanemariti dejstev, da je pojem dela večplasten (zaposlitev, delo ipd.), da statistične obdelave niso zajemale neformalne ekonomije (gospodinjske pomočnice, nezavarovane delavke) ter je bilo žensko delo bolj vidno v t. i. politični ekonomiji³⁶⁶ in da je bil to čas, ko so se v strukturi dela zgodile velike spremembe. Te so se kazale v postopnem umikanju gospodinjskega dela, mehanizacija tekstilne proizvodnje je vplivala na upadanje šiviljske in krojaške dejavnosti, povečevalo se je neplačano delo v kmetijstvu. Znatna je bila udeležba žensk v družinskih podjetjih in trgovinah, predvsem v Veliki Britaniji in Franciji – v slednji je nastajanje trgovskih hiš dodatno vplivalo na žensko zaposljivost in zaposlenost ter ponujalo nove možnosti za odmik od dela v gospodinjstvu.³⁶⁷

Pri vprašanju ženskih vlog v vojni se je med 1. svetovno vojno in po njej med sodobniki utrdilo mnenje, da je tedaj za ženske napočila nova doba. Prav vojna je tudi čas, ko so se vloge med spoloma razdelile po morda najbolj »naravni« poti, ko so moški odšli na bojno fronto, ženske pa so ostale v zaledju in ustvarile t. i. »domačo« fronto (*homefront*). Prva svetovna vojna je vplivala tudi na vojaški termin *fronte* ter pomembno vplivala na spoznanje o vlogah in prispevku civilistov, posebno žensk, k »delovanju« vojne.

366 Simonton, *A History of European Women's work*, str. 181.

367 Prav tam, str. 183.

Britanski minister za municije je leta 1916 izjavil, da so ženske na delovnih mestih, ki so jih prej zasedali samo moški in so jim pred vojno izključno pripadala, dokazale, da ta dela zmorejo in jih lahko opravljajo. Predvsem pa je poudaril, da noben moški ne bi mogel več zanikati ženskam državljanskih pravic, ki so si jih zaslužile s svojim medvojnimi delom. Leta 1923 je francoski sociolog Celestin Bougle zatrdil, da je med vojno v trenutku za ženske padlo tisoče ovir.³⁶⁸ Zagotovo sta imela prav oba in je bila 1. svetovna vojna s povojno dodelitvijo volilne pravice v nekaterih državah in s socialnimi pomočmi znanilka pomembnih sprememb v položaju žensk. Obenem pa se je zgodovinarjem vendarle postavilo dvojno vprašanje: ali se je položaj žensk po 1. svetovni vojni izboljšal in rezultiral v »emancipaciji« in zakaj ne, saj se je kmalu pokazalo, da je odgovor na prvo vprašanje negativen in da se nove vojne zaposlitve in ponekod volilna pravica še niso prevedle v realno socialno, politično in gospodarsko moč oziroma enakopravnost. Primerjava med koncema obeh svetovnih vojn je tudi pokazala, da so večje spremembe v ženskih vlogah nastale po 1945, saj je bilo leta 1918 treba opraviti še s »konsenzom« 19. stoletja o mestu žensk v družbi.

V preučevanju vlog žensk med vojno je pomembno tudi dejstvo, da so k participaciji žensk v vojni pozivali državni in militaristični krogi, katerih diskurz je temeljil na utrjevanju patriarhalnih vrednot v razmerjih med spoloma in so ženske spodbujali k pomoči, a le za *določen čas in* dokler jih *potrebuje domovina*. Prigovarjali so jim, naj se obnašajo kot moški in v vlogah, ki ženskam niso bile povsem naravne.³⁶⁹ Tako je na primer že konec julija 1914 po avstro-ogrski delni mobilizaciji v dunajskem tisku krožil poziv »Avstrijskim ženskam« in jih pozival k *izpolnjevanju službe v vojnem času*, obenem pa jih je opozoril, da morajo ženske v času, ko je država v stiski, zatreti medsebojne razlike in delovati solidarno. Glavno geslo je zato bilo, da bodo ženska enotnost, ženska energija in žensko delo ključni za preživetje Avstrije. Geslo, ki je vključevalo dolžnost, službo, žrtvovanje in notranjo povezanost, je predvidevalo, da naj bi v služnosti »Avstrijske ženske« vse razlike, socialne, etnične, verske, izginile.³⁷⁰ Apel ženskam v monarhiji jih je postavil v medsebojni odnos in v odnos do države (državljanstvo) ter odražal razumevanje vloge ženske v tedanji monarhiji, predvsem v političnem življenju in v procesu pridobivanja državljanskih pravic, slednjih v razponu od »nominalnih (stalno bivališče) do participatornih (politične pravice)«. ³⁷¹ Kot ugotavlja M. Healy, pa se že v izrazu »Avstrijske ženske« skriva vprašanje, kaj je v letu začetka 1. svetovne vojne pomenilo biti Avstrijec/Avstrijka, kakšne so bile tedanje identitete in z njimi povezane državljanske pravice in služnosti.

³⁶⁸ Prav tam, str. 185.

³⁶⁹ Prav tam.

³⁷⁰ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 163.

³⁷¹ Prav tam, str. 164.

Z izbruhom vojne je kategorija »avstrijskega« postala izredno pomembna združevalna »krlatica«, pogojena s centralizacijo države in z dejstvom, da so dotlej z vidika države nepomembne vsakdanjosti (govorice, preskrba, žalovanje) postale »državna zadeva«. ³⁷² Navkljub temu pa je imela večnacionalna monarhija pri mobilizaciji žensk (in otrok) večje težave kot evropske nacionalne države pri državni identifikaciji in pripadnosti. Neizpodbitno dejstvo je, da so ženske v monarhiji med 1. svetovno vojno bile prisiljene stopiti v neposreden stik z državo, predvsem v zahtevah za preskrbo, medtem ko so v predvojnem času to vlogo imeli moški, v zameno za njihov civilni napor pa so ženske iz brezoblične brezimne mase proti koncu vojne postajale pomemben in prepoznaven politični subjekt.

Med raznovrstnimi vlogami, ki so jih bile ženske primorane prevzeti v 1. svetovni vojni, je tudi tista, ki je žensko postavila v odnos do dela in kot močan dejavnik gospodarske dejavnosti v vojni. Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da je izraz *delo* zelo raztegljiva kategorija, ki ni sopomenka zaposlovanja ali gospodarske dejavnosti in so zato statistične obdelave stvar izbire kategorije in običajno ne zajemajo t. i. neformalne ekonomije (npr. dela v družinski skupnosti). ³⁷³ Med 1. svetovno vojno je korenit, a postopen padec doživelo delo v gospodinjstvu; na padec je vplivalo dejstvo, da je vojna mnogim dekletom predstavljala nov izziv ali izhod iz predvidene vsakdanjosti, predvsem pa je nanj vplival upad tekstilnega in šiviljskega/krojaškega dela doma zaradi porasta mehanizacije v tekstilni industriji in tudi izjemnega zmanjšanja povpraševanja po luksuzu. V Zahodni Evropi so ženske nadaljevale delo v družinskih podjetjih in trgovinah, a je nastanek velikih skladišč oziroma veleblagovnic povzročal postopno zmanjšanje števila manjših trgovin. ³⁷⁴ Zmanjšalo se je tudi plačano delo žensk v kmetijstvu. Čeprav so se pred vojno in tudi med njo odprle nove karijerne možnosti, predvsem v akademskem svetu, pa je osrednje vprašanje dela žensk ostajala višina plačila za enako delo, »a tudi ko je bilo to doseženo, so delovale druge oblike diskriminacije, ki so preprečevale žensko delo«. ³⁷⁵

Prva svetovna vojna je vplivala na strukturo delovne sile po spolu in predvsem na številčen vstop žensk na polje delovne sile. V Veliki Britaniji je na primer v delovni proces vstopila kar polovica žensk več kot v obdobju pred vojno in je delež ženske delovne sile porastel s 24 na 38 %; francoske delavke so leta 1918 predstavljale 40 % delovne sile, pred vojno je bil ta delež 32 %. ³⁷⁶ Pred 1. svetovno vojno je bila v avstrijskem delu monarhije približno polovica

³⁷² Prav tam.

³⁷³ Simonton, *A History of European Women's Work*, str. 181

³⁷⁴ Prav tam, str. 183.

³⁷⁵ Prav tam, str. 184.

³⁷⁶ Prav tam, str. 186.

zaposlenih v kmetijskih in gozdnih dejavnostih žensk (4.294.003 od 8.506.000), v industriji in obrti jih je bilo zaposlenih 24,74 % (897.403 od 3.627.816), v trgovini in prometu 34,27 % (540.272 od 1.576.623), v samostojnih poklicih, javnih in vojaških službah ter med brezposelnimi pa je bilo 44,95 % žensk (1.038.085 od 2.309.500).³⁷⁷

Najbolj razširjena podoba ženske v industriji 1. svetovne vojne je bila delavka v tovarnah razstreliva, ne zgolj zaradi množičnosti ženskega dela, temveč tudi zaradi večslojnega psihološkega učinka, ki ga je moglo imeti tovrstno delo in upodabljanje na sodobnike in bodoče generacije. Ne nazadnje je prav delo v tovarnah razstreliva pomenljiv pokazatelj sobivanja velikih nasprotij, ki jih je vojna proizvedla – tudi tega, da je ženska, ki je v vsakodnevnem boju za obstanek trepetala za življenje svojega moškega na vojni, sočasno proizvajala smrtonosno orožje, ki je ubijalo vojake na fronti. Med 1. svetovno vojno je v tovarnah razstreliva delalo 684.000 francoskih in 920.000 britanskih žensk.³⁷⁸ V Franciji so delavke v vojni industriji predstavljale četrtno osebja, v Parizu z okolico, ki je predstavljal 40 % francoske industrijske proizvodnje, je bila kar tretjina delovne sile ženske.³⁷⁹ Po podatkih o bolniškem staležu, vsebovanih v statistikah o delavskem zavarovanju v avstrijski polovici avstro-ogrske monarhije, je bilo v gospodarskih panogah, ki so bile posebnega pomena za vojsko, to je v industriji, obrti in transportu, konec leta 1916 v celotni Avstriji zaposlenih 363.970 žensk in 920.702 moških, v industriji orožja in razstreliva pa je bilo zaposlenih 61.573 žensk in 160.900 moških.³⁸⁰

Dediščina 1. svetovne vojne je bila tudi vzpostavitev novih delovnih praks in novih delitev dela. To je bilo predvsem posledica dejstva, da mnoge ženske niso bile usposobljene za dela, ki so jih morale opravljati, zato so delovne procese razdelili na manjše enote, ki so jih ženske lažje obvladovale in tako dobro ter učinkovito opravile svoje delo. Njihova zaposlitev je torej bila odvisna predvsem od uvajanja strojev, saj so ti ustvarili nekvalificirana ali polkvalificirana delovna mesta, ki so bila lahko dodeljena manj izurjenim delavkam. Zato pa niso imele priložnosti, da bi pridobile nove veščine. Kot je zapisala D. Simonton, bi takšna sprememba v mirnodobnem času naletela na odpor, uresničitev pa je bila mogoča le v množični proizvodnji in v vojnem času.³⁸¹ V industriji razstreliva in inženirskih poklicih se je med vojno zaradi mobilizacije pojavil problem razredčenja, čemur je sledila zamenjava moške delovne sile z žensko, tudi na bolj zahtevnih delovnih mestih, ki so zahtevala kvalificirano delovno silo, a je le zamenjava omogočila moškim odhod na vojno. Tako je npr. v Franciji leta

377 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 55.

378 Prav tam, str. 186.

379 McMillan, *World War I*, str. 4–5.

380 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 89.

381 Simonton, *A History of European Women's Work*, str. 187.

1916 obveljala uradna politika zamenjave moških na delovnih mestih z žensko delovno silo. Še bolj pa se je uveljavila praksa, da so ženske zamenjale moške predvsem na manj zahtevnih delovnih mestih in so morale delati pod nadzorom moških (so)delavcev.

Iz tega položaja so izhajale tudi razlike v plačilu, ki so se sicer med vojno zmanjševale, a npr. v Franciji leta 1921 ponovno dosegle predvojna razmerja.³⁸² Neposredna posledica tako manjše usposobljenosti žensk za nekatere poklice kot opuščanja varnostnih ukrepov zaradi velikih zahtev »trga« po proizvodih iz tovarn razstreliva so bile pogoste delovne nesreče. Prav težke delovne razmere postavljajo pod vprašaj trditve o osvobajajoči delovni izkušnji žensk med 1. svetovno vojno. Med delovnimi nesrečami s po spolu sicer mešano delovno silo izstopajo naslednje:

- l. 1915 Havre, Belgija, 100 mrtvih, 1000 ranjenih;
- l. 1916 Plzen, Češka, 195 mrtvih;
- l. 1916 Kent, Velika Britanija, 106 mrtvih;
- l. 1916 La Pallice, Francija, 170 mrtvih;
- l. 1916 Mandžurija, vlak, poln razstreliva, 200 mrtvih in ranjenih;
- l. 1916 Arkhangelsk, Rusija, ladja, polna razstreliva, 650 mrtvih;
- l. 1917 Bolevec, Češka, 400 mrtvih, 625 ranjenih;
- l. 1917 Henningsdorf, Nemčija, 300 mrtvih in ranjenih;
- l. 1917 Halifax, Kanada, ladja, polna razstreliva, 1800 mrtvih in ranjenih;
- l. 1918 Oakdale, Pennsylvannia, ZDA, 100 mrtvih, 300 ranjenih;
- l. 1918 Nottingham, Velika Britanija, 134 mrtvih, 250 ranjenih;
- l. 1918 Hamont Station, Belgija, vlak z razstrelivom, 1800 mrtvih nemških vojakov;
- l. 1918 Wöllesdorf, Avstrija, uradno 277 mrtvih;
- l. 1918 Morgan, New Jersey, ZDA, 94 mrtvih.³⁸³

Na podlagi študije o ženskah v francoski vojni industriji je J. F. McMillan lahko sklepal o veliki pretočnosti ženske delovne sile v vojni industriji. Mnoge niso zdržale niti teden dni. V tovarni v 15. pariškem okrožju je le deset delavk od prvotnih nekaj sto zdržalo osem mesecev, kar je v svojem članku potrdil tudi francoski feministični novinar Marcelle Capy in na podlagi osebnih opažanj zapisal, da so od žensk v tovarnah razstreliva zahtevali dela, ki jih preprosto niso mogle opraviti zaradi svoje narave.³⁸⁴

Nova delitev dela in učinkovito prisvajanje novih veščin ženske delovne sile, ki

³⁸² Prav tam.

³⁸³ *Donne nella Grande Guerra*, str. 73.

³⁸⁴ McMillan, *World War I*, str. 9.

so dokazovali njen potencial, je morda bolj kot na zunanjo prepoznavnost imelo večji učinek na ženske same – v spoznanju, da zmorejo večšine, do katerih dotlej niso bile niti pripuščene, a to se je pokazalo skozi čas in se zrcalilo v pridobivanju uradnega statusa delavk. Zaposlitev v novih industrijskih panogah ženskam namreč ni samodejno prinesla tudi novih delovnih sporazumov; porazdelitev dela med spoloma je ostala in delavke so se znašle v podrejenem položaju do svojih moških kolegov. V Franciji se je tudi pokazalo, da so ženske prevzele dela svojih mož podobno kot v obdobjih, ko so se moški zaradi dela izselili, ob njihovi vrnitvi pa so se vrstile k svojim običajnim opravilom.³⁸⁵ Večje spremembe dolgotrajnejših procesov je v razmerjih med spoloma, predvsem v kmetijstvu, po mnenju Jamesa F. McMillana povzročila tehnologija, zlasti mehanizacija kmetijstva.³⁸⁶ Predvsem pa so družbene spremembe vplivale na predstavnice srednjega razreda, ki so se morale soočiti z vojnim delom, saj so imele industrijske delavke glede tega že izkušnje iz preteklosti.

Rdeča nit vojnega zaposlovanja je bila zagotovo začasnost ženske zaposlitve, predvsem na delovnih mestih, kjer so nadomestile svoje može. V francoskih tradicionalnih krščanskosocialnih krogih je bila takoj po vojni celo izražena bojazen, da bo dotlej začasno stanje postalo stalno in bo potreben program prevzgoje, ki bo ženske prepričal, da je njihova osnovna dolžnost do družbe vloga žena in mater.³⁸⁷

O začasnosti ženskega medvojnega dela pričajo tudi podatki o demobilizaciji, ki je povzročila veliko žensko brezposelnost po tem, ko so se moški vrnili s fronte. Francoski primer kaže, kako so se oblasti in delodajalci skušali »znebiti« ženske delovne sile, če te ne bi samoiniciativno dale odpovedi: oblasti so npr. ponujale odpravnine ali bonuse, zasebnim industrialcem so celo ponujali odpravnine za njihove ženske delavke. Do konca novembra 1918 naj bi tako le tretjina od 450.000 žensk, zaposlenih v vojni industriji, obdržala delovno mesto, medtem ko so pričakovali, da jih bo tretjina sama prostovoljno zapustila delovno mesto, 150.000, ki bi izgubile delo, pa so šteli med brezposelne.³⁸⁸ Tako je demobilizacija ženske delovne sile potrdila dejstvo, da so bile ženske le »*rezervna delovna vojska*«³⁸⁹ in je bilo žensko vojno delo le stvar preživetja družine, kakor so jo ženske tudi razumele, in ne države, kar je bilo jedro pozivov države za mobilizacijo ženske delovne sile. To trditev potrjuje prepričanje avstrijskih vojaških oblasti leta 1918, ki so za kolaps bojne fronte krivile prav zlom notranje fronte. To je bilo seveda zelo posplošeno prelaganje odgovornosti na notranjo fronto, ki se je dejansko

385 Prav tam, str. 4.

386 Prav tam.

387 Prav tam, str. 6.

388 Prav tam, str. 8.

389 Prav tam.

lomila od leta 1916 dalje, ko je začel propadati preskrbovalni sistem v monarhiji in je z njegovim zlomom dokončno padla tudi notranja fronta in ob seštevku drugih razlogov nazadnje tudi monarhija.

Kakor poudarja McMillan na primeru Francije, to najbolj dokazuje primerjava števila zaposlenih žensk v industriji iz let 1906, 1921 in 1926: v tekstilni industriji je bilo leta 1921 zaposlenih 250.000 žensk manj kot leta 1906, v oblačilni industriji je število žensk upadlo za 210.000, prav tako je močno upadlo število žensk, zaposlenih v gospodinjskih delih. Sočasno pa je avtor poudaril tudi spremembe v novih panogah, ki so začele zaposlovati žensko delovno silo (kemična industrija, elektroindustrija) in terciarni sektor.³⁹⁰ Toda tudi ti procesi so se začeli že pred 1. svetovno vojno, vsekakor pa je vojna povzročila redistribucijo ženske delovne sile.

Tudi Avstro-Ogrska je med 1. svetovno vojno doživljala pomembne spremembe na trgu delovne sile in pri zaposlovanju žensk v vojni industriji, k čemur je prispevala 60 % mobilizacija moške delovne sile med 18. in 35. letom starosti (4.360.000).³⁹¹ Po zadnjem avstrijskem državnem ljudskem štetju je v monarhiji živela približno polovica ženskega prebivalstva, 49,6 milijona ljudi, od tega v avstrijskem delu monarhije je 28,57 milijona prebivalcev, žensk je bilo 14,53 milijona. Od celotnega avstrijskega prebivalstva jih je bilo okoli 16,6 milijona v aktivni delovni starosti (od 14 do 59 let) in slaba polovica je bila žensk oziroma je bilo slabih 60 % žensk v aktivni delovni starosti. V slovenskih deželah oziroma na slovenskem ozemlju avstrijskega dela monarhije je živelo 1.795.376 ljudi, v ogrskem pa 90.670, skupaj 1.886.046, od tega je bila približno polovica žensk; na sedanjem slovenskem ozemlju pa je živelo 1.321.098 ljudi, od tega 677.200 žensk. Po gospodarski usmerjenosti so bili vzhodni in jugovzhodni deli monarhije pretežno kmetijski (slovenske dežele so bile v 2/3 agrarne), območji Alp in Sudetov sta bili bolj obrtni in industrijski.

Nova oblika gospodarstva, vojno gospodarstvo, katerega pravno podlago v monarhiji, ki ob vstopu v vojno gospodarsko nanjo ni bila pripravljena, je predstavljal zakon o služenju vojaške dolžnosti z dne 26. decembra 1912 (RgBl. 236), je »proniknila navzdol vse do gospodarjenja občinskih uprav obrtnih delavnic, kmečkih posestev ...«³⁹² Zakon je določil, da sta bila celotno prebivalstvo in gospodarstvo na razpolago vojaškim potrebam. V mobiliziranih gospodarskih panogah, ki so delale izključno za vojsko (železnice, pošta, telegraf ipd.), in v militariziranih delovnih mestih so bile moške civilne osebe med 18. in 50. letom starosti, za delovni čas in na delovnem mestu, zavezane k vojaški disciplini, kar

390 Prav tam, str. 10.

391 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 82.

392 Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 57.

pa ni veljalo za ženske in mladostnike, medtem ko je v Nemčiji od leta 1916 taka odredba veljala tudi za militarizirana ženska delovna mesta. Leta 1918 je bil tudi v dvojni monarhiji napisan koncept zakona, ki je predvidel žensko delovno obveznost za starostno skupino med 19. in 40. letom starosti, a zakon ni utegnil stopiti v veljavo. V mobiliziranih vojaških podjetjih je bila iz vodenja pogosto izključena civilna uprava, izključna vojaška uprava pa je bila uvedena le v tovarnah razstreliva.³⁹³ Avstro-ogrsko gospodarstvo je pred začetkom vojne opredeljevala visoka brezposelnost, ženske so izgubljale delovna mesta tudi v tradicionalnih »ženskih« industrijskih panogah (tekstilna, sladkorna, delo na domu, uradniška dela) in v gospodinjstvih delih. Oktobra 1914 je bilo npr. ukinjenih 15.154 podjetij, 7728 jih je delo omejilo, 211.677 delavk in delavcev ter nameščencev je bilo odpuščenih,³⁹⁴ po drugi strani pa so zacvetela podjetja, ki so proizvajala vojni material. Omeniti velja tovarno usnja Karla Pollaka v Ljubljani, ki je kot dobavitelj vojske med vojno uspešno poslovala.

Pomanjkanje delovne sile so poskušali zapolniti z uvajanjem izrednih ukrepov: z zaposlovanjem žensk, otrok, ujetnikov in beguncev, s podaljšanjem delovnega časa, s preklicem zakona o prepovedi nedeljskega in prazničnega dela konec julija 1914, 5. avgusta 1914 je bilo dovoljeno zaposlovanje nekvalificirane delovne sile pri zahtevnejših delih, npr. pri pralnih strojih, 15. marca 1915 je bil podaljšan delovnik na do 13 ur v podjetjih, ki so delala za vojsko.³⁹⁵ Vsi ukrepi pri organizaciji vojnega dela so pripeljali do »prenehanja delavskih pravic in delavske zaščite«.³⁹⁶ Ženske so imele večinoma nizko stopnjo izobrazbe, zaradi družin pa so bile manj mobilne in zato nekonkurenčne.

Na prelomu leta 1914/1915 se je brezposelnost prevesila v kritično pomanjkanje delovne sile. Preskrba s surovinami, prehrano in trg delovne sile so bili plansko organizirani in nadzorovani, da bi lahko zagotovili material in delovno silo. Posredovanje dela je potekalo prek komisij. Te so delo najprej ponudile samskim ženskam oziroma ženskam brez otrok ali z majhnimi družinami, ki so imele babico, da so lahko skrbele za otroke. Tako je bila proizvodnja v kovinski in strojni industriji zaradi povpraševanja po orožju, vozilih, bodeči žici in vojaških posteljah v velikem porastu. Tekstilna industrija je izdelovala le blago za uniforme, šotorska platna, sanitetni material, odeje, vsa tovrstna industrija pa je bila usmerjena zgolj v izdelovanje izdelkov za »vojaški trg«.

V monarhiji so, podobno kot drugod v bojujoči se Evropi, ženske zaposlovali na treh temeljnih področjih. V javnem spominu so morda najbolj prepoznavne, poleg bolniških sester, ženske v industriji orožja, tako v težki industriji

393 Iglseder-Hesz, *Aspekte der Frauenarbeit*, str. 30.

394 Prav tam, str. 33.

395 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 83.

396 Prav tam, str. 82.

(Österreichische Waffengesellschaft, Österreichische Alpine-Montan Gesellschaft in Skoda-Werke) kot v kovinskopredelovalni industriji, ki je zaposlovala največji delež žensk v tej industrijski panogi, po drugi strani pa je bil prav v težki industriji porast ženske zaposlenosti skokovit. V Österreichische Waffengesellschaft je delež ženske delovne sile naraščal z 2,1 % na začetku leta 1915 na 10,8 % konec istega leta, marca 1916 dosegel že 13,2 %, ko se je delež delavk ustalil. 3. novembra 1918 je v tovarni delalo le še 5310 delavcev, od tega 566 žensk in 4744 moških, medtem ko je vrhunec v zaposlenosti tovarna dosegla poleti 1916 z 22.000 zaposlenimi. Tako je v tovarnah razstreliva število delavk zraslo med vojno z 0 na 2000 in ženski delež je v povprečju dosegel 10 % zaposlenih.³⁹⁷ Tovrstne tovarne so potrebovale čedalje več delovne sile. Tovarna razstreliva v Wöllesdorfu v Spodnji Avstriji, ki je zaposlovala 30.000 delavcev, od tega je bila polovica žensk, je npr. začela »uvažati« odpuščene češke tekstilne delavke. V prehrambni industriji je bil delež žensk in moških skoraj enak (40.840 žensk in 42.531 moških), v tekstilni industriji pa je bil delež žensk veliko višji od moškega (142.569 žensk in 63.686 moških). Strojna industrija je zaposlovala 10.457 žensk in 79.042 moških, v elektroindustriji je bilo 13.374 žensk in 27.558 moških. Med vojno je bil zabeležen zanimiv porast zaposlitev žensk v gradbeništvu, kjer je leta 1913 delalo 3,33 % in leta 1917 že 5,32 % žensk. Tudi v mestnem prometu je bil znaten porast ženskega dela, na dunajskih tramvajih je l. 1914 delalo 2,3 % žensk (287), leta 1918 pa 54,1 % (7490).³⁹⁸

Toda vojna ni zgolj intenzivirala delovnega procesa, temveč se je spremenila narava (ženskega) dela. Ženske so delale v izredno težkih razmerah, ki so vplivale na njihovo zdravje, po eni strani zaradi narave dela npr. v tovarnah kemičnih bojnih sredstev (iperit), po drugi strani zaradi izjemnih delavnikov. Tovarne razstreliva (okolica Dunaja in Wiener Neustadta) so predstavljale konstantno nevarnost, dobesedno sod smodnika, ki ga je lahko razneslo v vsakem trenutku. To se je zgodilo npr. v Wöllesdorfu, kjer je eksplozija 18. 9. 1918 terjala življenje 211 delavk, v tovarni razstreliva v Blumau Neuribshofu, ki je zaposlovala 18.000 delavk in delavcev, pa je tretja od eksplozij 5. aprila 1918 je terjala 100 življenj in 10 ranjenih.

Delovni čas se je med vojno izjemno raztegnil. Zakonsko je bila najvišja dovoljena višina delovnega časa 11 ur, prepoved nočnega dela za ženske zaradi velikih potreb ni več obstajala in delavnik je bil reorganiziran tako, da je delo potekalo od ponedeljka do petka od 6. do 18. ure, ob sobotah od 6. do 24. ure, nedelje so bile do 18. ure proste, tedaj pa se je začelo nočno delo. Kvalificirani delavke in delavci so bili pogosto razporejeni v več izmenah. To je pogosto pomenilo

³⁹⁷ Dietrich, *Mutter, Familienerhalterin*, str. 40.

³⁹⁸ Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 89.

kontinuiran 36-urni delavnik, kar je rezultiralo v »zakonski« potrditvi 15-urnega delovnika za čas trajanja vojne. V militarizirani industriji naj bi poročali tudi o 72-urnem delovnem tednu.³⁹⁹ Zaradi dolžine delovnega časa so tovarne sicer poskrbele za prehrano svojih delavk in delavcev, zaradi slabšanja gospodarskih razmer pa se je tudi na tem področju med vojno stanje zelo poslabšalo. V nemško govorečih avstrijskih deželah so povprečno delavsko malico sestavljali repa, fižol, pečen krompir ali kislo zelje. Prehranski trg so z vojnimi leti preplavili nadomestki, npr. avstrijska vojna klobasa – Kriegswurst, ki je bila pripravljena v najboljšem primeru iz svinjske kože, kuhanega ali pretlačenega krompirja in pomešana z vodikovim peroksidom pobarvane goveje krvi, servirana pa s čajem, ki je bil prav tako mešanica vsega listja in trav, ki je bilo na razpolago.⁴⁰⁰

Pri t. i. ženskem delu ne kaže spregledati tudi tradicionalnega ženskega dela v gospodinjstvu, ki se je sešteval z delovnikom v tovarni. Po nekaterih izračunih naj bi potekal povprečen dan v industriji zaposlene delavke v nemško govorečih deželah avstro-ogrske monarhije od 4. ure zjutraj, ko so vstajale, med 5. in 6. uro prišle na delo, delale do 12. ure, počivale slabo uro in z delom nadaljevale do 18. ure, v slabe pol ure naj bi opravile najnujnejše nakupe ter se domov vrnile do pol osmih. Tam pa so jih pričakala hišna opravila, ki naj bi jih opravile do 22. ali 23. ure.⁴⁰¹

Ženski zaslužek za enako moško delo je bil z naskokom nižji, v avstrijskem delu monarhije je znašal nekaj več kot polovico moškega zaslužka, v kemični industriji npr. 30 % manj.⁴⁰² V redkih primerih je prišlo skoraj do izenačenja moškega in ženskega plačila, a kot je bilo ugotovljeno, je konec vojne ponovno vzpostavil veliko razpoko med zaslužki obeh spolov. K poslabšanju življenjskih okoliščin je poleg slabših plačnih pogojev žensk veliko prispevala draginja. Izračun je za Avstrijo pokazal, da je petčlanska delavska družina julija 1914 za preživetje potrebovala 38,95 krone na teden, leto kasneje je za enake potrebe potrebovala 65,95 krone in vsako leto se je stanje zgolj slabšalo. Dejstvo je, da plače niso dohitevale draginje ali se usklajevale z njo.⁴⁰³

Drugo področje ženskega zaposlovanja so predstavljale tradicionalne industrijske panoge. Tekstilna industrija je že od začetka vojne skoraj izključno proizvajala uniforme in drug vojaški material, toda kmalu je bilo občutiti pomanjkanje surovin, saj so bile večinoma uvožene (volna, bombaž, juta), zato se je tekstilna industrija usmerila tudi na proizvodnjo nadomestnih materialov (celo iz kopriv). V avstrijski civilni tekstilni industriji je prišlo do drastičnih

399 Prav tam, str. 91.

400 Prav tam, str. 53–54.

401 Prav tam, str. 49.

402 Iglseder-Hesz, *Aspekte der Frauenarbeit*, str. 42

403 Dittrich, *Mutter, Familienerhalterin*, str. 51.

omejitev, saj je bila prepovedana proizvodnja t. i. luksuznega blaga (prti, perilo, odeje ...); ukrep je prizadel več kot 300.000 delavk in delavcev, od tega je bilo 70 % žensk.⁴⁰⁴ Med tradicionalno žensko zaposlitev je sodilo tudi delo na domu, čeprav je omejenost definicije ženskega dela na zaposlitev v industriji ter izven domačega hišnega okolja iz kategorije »za vojno zaposlenih žensk« samodejno izključila dela, ki so jih ženske opravljale na domu (šivanje, pletenje ipd.). V začetku 20. stoletja je bil dom definiran kot ženski, delovno mesto pa kot moški idiom in delo kot moška definicija ter povezano s plačanim delom. To je podredilo žensko delo in identificiralo ženske kot nedelavke in ženske dejavnosti, vključno s tistimi doma, kot nedelo. Pomen doma in družine za žensko, ki je delala, je pomenilo definirati njen status, hierarhijo, naloge in vlogo. Ženske so bile najprej definirane z domačimi gospodinjskimi odgovornostmi. Torej so bile to ženske, ki so delale, in ne delavke. Prva svetovna vojna je zagotovo pomenila prelomnico med delom na domu in v domačih delavnicah ter industrijsko dejavnostjo, saj je prinesla veliko povečanje dela na domu; nemška vojska je celo uvedla minimalno plačo za šivanje po naročilu doma.⁴⁰⁵ Delo na domu je bilo soznačnica za slabo plačano delo, z neomejenimi urniki in v majhnih, zatohlih in slabo osvetljenih prostorih. Kljub vsem tem pomanjkljivostim pa je bilo delo na domu za ženske zelo pomembno, saj je mnogim omogočilo preživetje. Socialni izvor delavk na domu in razlogi za odločitev za tovrstno delo so bili zelo različni; mnoge se niso želele zaposliti v vojni industriji, lahko so bile brezposelne/odpuščene delavke ali pa so bile obubožane pripadnice srednjega sloja, ki se niso hotele poistovetiti z delavstvom, oziroma so bile matere z majhnimi otroki. Med tradicionalnimi ženskimi zaposlitvami so bile tudi gospodinjske pomočnice, ki pa so se med vojno spopadale z zelo veliko brezposelnostjo.

V tretjo skupino ženskega vojnega dela so sodili t. i. izpostavljeni ženski poklici, saj se je s potekom vojne pokazalo, da malodane ni moškega poklica, ki bi ga ženske ne zamenjale – izjema so bila rudarska dela, ki so ostala izključna domena moških. Ženske so nakladale tovor na ladje, postale so prevoznice premoga, prižigalke uličnih svetilk, zapisničarke, zaposlovali so jih v kovinski, grafični industriji ter v različnih obrteh. Zelo pogosta in sčasoma vsakdanja je postala podoba sprevodnic in voznic tramvajev. Sprevodnice so se najprej v monarhiji pojavile v Gradcu, Budimpešti in v Bratislavi 1915. leta ter kasneje istega leta še na Dunaju, prve voznice tramvaja pa so se pojavile leta 1916 v Linzu, Salzburgu in Innsbrucku. V Ljubljani so se pojavile železniške sprevodnice v hlačah (1918), saj se je morala delovnemu mestu prirediti tudi dotlej manj praktična obleka. Hlačna krila so bila npr. tolerirana do 1. svetovne vojne le v

404 Prav tam, str. 60.

405 Prav tam, str. 62.

športnih dejavnostih (jahanje). Do vojne so bile ženske na železnici zaposlene le kot tajnice, v telegrafskih oddelkih ali na blagajniškem okencu.

V drugi polovici vojne so tako ženske v avstrijski polovici monarhije v industriji zasedale že 40 % delovnih mest, njihovo število pa je strmo naraščalo tudi v drugih službah. Z nadaljevanjem vojne so morali zaradi pomanjkanja delovne sile ženske zaposlovati tudi v državnih službah, ki so zahtevale višjo tehnično usposobljenost osebja, celo na pošti, kjer so ženske povsem izpodrinile moške. V avstrijskem delu monarhije je bilo leta 1917 razmerje med ženskami in moškimi kar 15:7 z 9:7 leta 1915, kar so po vojni želeli spremeniti oziroma povrniti v predvojno stanje, kot npr. v mariborski poštni podružnici, kjer so februarja 1923 zahtevali, naj se pri zaposlovanju v prvi vrsti upošteva moške prosilce.⁴⁰⁶

Na Slovenskem sicer nimamo raziskav o zaposlovanju žensk v industriji med vojno kakor tudi ne splošno o slovenskem gospodarstvu med 1. svetovno vojno.⁴⁰⁷ Kar zadeva zaposlovanje, razglasi ljubljanskih mestnih oblasti o zaposlovanju brezposelnih delavk in delavcev zagotovo pričajo o tem, da je bila delovna sila potrebna in zaželena. Glede na strukturo slovenske predvojne industrije (kovinska, lesna, živilska industrija in obrt ter gradbeništvo), ki je zaposlovala okoli 80 % celotnega delavstva, moremo sklepati na manjšo zaposlenost žensk na Slovenskem v industriji, razen seveda v t. i. ženskih panogah (tekstilna, tobačna), žal pa raziskave o delovanju posameznih tovarn med vojno čakajo primerno priložnost.

Zelo težke vojne in vojaške okoliščine, v katerih se je leta 1917 znašla avstro-ogrska vojska, so vrhovnemu poveljstvu narekovala, naj ženske pripusti tudi v delo v vojski kot delavke, uradnice ali telefonistke. Ustanovljene so bile Ženske pomožne delovne enote na bojišču (weibliche Hilfskräfte im Felde), v katerih je bilo zaposlenih med 36.000 in 50.000 žensk.⁴⁰⁸ Nosile so uniforme in dobivale plačo. To zaposlovanje je predstavljalo neke vrste sivo cono med obveznim in prostovoljnim delom, vendar ne na način, kot so bile zaposlene v vojski bolniške sestre avstrijskega Rdečega križa, s katerimi je vojska sklepala pogodbe že od leta

⁴⁰⁶ Bezljaj-Krevel, Zaposlovanje žensk, str. 181.

⁴⁰⁷ O gospodarstvu med 1. svetovno vojno obstaja, poleg navedenega Šornovega članka, nekaj krajših preglednih člankov: Žarko Lazarevič, Vojno gospodarstvo. *Slovenska kronika XX. stoletja*. - [Knj.] 1: 1900–1941. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 187; Petra Svoljšak, Gospodarstvo. *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010, str. 69–70; Barbara Rozoničnik, *Vsakdanje življenje na Slovenskem med prvo svetovno vojno: s posebnim ozirom na gospodarsko in socialno problematiko*: diplomsko delo. Sp. Kraše: [B. Rozoničnik], 2006; Nataša Kolar, *Prispevek k zgodovini Središča ob Dravi: promet in gospodarski ukrepi med prvo svetovno vojno* = [Beitrag zur Geschichte von Središče ob Dravi: Verkehr und Wirtschaftsmassnahmen während des erste Weltkrieges]. *Središče ob Dravi: kronika 1910–2010*. Središče ob Dravi: Občina, 2011, str. 237–249.

⁴⁰⁸ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 204.

1915. Toda velika razlika med tema skupinama »militariziranih« žensk je bila njuna podoba v javnosti. Sestre Rdečega križa so bile v javnosti spoštovane, čislane zaradi posebnih ženskih vrlin njihove službe, medtem ko so se prostovoljke v pomožnih delovnih enotah spopadale z uradnim, zelo zadržanim odnosom, celo javnim posmehom. Njihovo delovanje je bilo, geografsko gledano, zaledje bojišča (npr. v primeru soške fronte celotno današnje slovensko ozemlje), delovale so kot pomočnice v laboratorijih, pisarniške delavke, tehnice, telefonistke in telegrafistke. Glede na to, da so nosile uniforme, so sebe imenovalе »vpoklicane«, ker so delale v frontnem zaledju in skupaj z moškimi. Navkljub pritisku z vrhovnega poveljstva je to delo vojska razumela z zadržkom, obenem so se sprožala tudi vprašanja glede ogroženosti ženskih vrlin v teh službah. Javnost je nanje gledala kot na iskalke avantur, ker so do teh služb prihajale na podlagi usode njihovih moških: prednost naj bi imele vdove in sirote v vojni aktivnih in v času zaposlovanja njihovih žena padlih vojakov, prednost so imele tudi vdove in sirote umrlih vojakov v prejšnjih vojnah. Vojska je iskala ženske med 18. in 40. letom starosti, ki naj bi izkazovale »politično zanesljivost«, za katero naj bi jamčile oblasti iz njihovega domačega kraja. Tudi ta delovna mesta so bila označena kot začasne zaposlitve, saj so tako oblasti poskušale utišati strahove, da bi tovrstna služba lahko ogrozila to, kar je v ženski najbolj ženskega – zmožnost rojevanja. Zato naj bi v higiensko oporečnih okoliščinah delale predvsem starejše ženske. Nasploh si je javnost, pa tudi vojska postavljala vprašanje ogroženosti ženskih lastnosti. Kot ugotavlja M. Healey, so se npr. moški sodelavci na prostovoljke redko obračali kot na ženske; raje so jih poimenovali kot »ženske pomožne delavce« (weibliche Hilfskräfte) oziroma skrajšano »w.HK«, prav tako je vojska pojasnjevala nošnjo uniform s poenostavitvijo izdelovanja delovnih oblačil.⁴⁰⁹ Oblasti je ne nazadnje skrbelo, da bo izkušnja služenja v pomožnih delovnih enotah uničila njihovo prihodnost v gospodinjstvu. To so utemeljevali z ugotovitvami, da ženske niso primerno vzdrževale njihovih začasnih bivališč in da bodo ob vrnitvi v normalne okoliščine na koncu vojne izgubile svoj ženski slog. Zato so v začasnih bivališčih, strogo ločenih od moških, uvedli stroga pravila vzdrževanja reda. Toda prostovoljke niso imele nasprotnikov le v vojski, temveč so nanje postrani gledale tudi sodobnice, predvsem zaradi relativno visokega plačila, brezplačnega bivališča, preskrbe, potovanj na mesta služenja in celo letnega dodatka za obleko.⁴¹⁰ Glede na siceršnje razmere v monarhiji, zlasti v velikih mestih, so bili takšni pomisleki povsem razumljivi, saj so ženske stale ure in ure v vrstah za hrano na živilske karte, ki so strogo odmerjale količino kruha, mesa, sladkorja, moke, masti, ko so morale uvesti brezmesne dneve, se boriti s črnim trgom in oderuški cenami, če so

409 Prav tam, str. 205.

410 Prav tam.

hotele preživeti sebe in svoje družine. Pomisleki glede visokih plač so povzročali tudi širjenje govoric, da so bile ženske prostovoljke prostitutke. To je šlo celo tako daleč, da je anonimni pisec na cesarja Karla naslovil pismo v imenu »malih ljudi«, naj vendarle intervenira v škandaloznih »delovnih« razmerjih, v katerih se častniki družijo s 30.000 ženskami, ki niso kvalificirane za delo in so bile poslane, da bi služile vlačugastim častnikom. »Opozoril« je cesarja, da ženskam država plačuje, da služijo pokvarjenim moškim, kar seveda škodi ugledu vojske. Zaradi takšnih govoric so se pritoževale tudi prostovoljke, saj so dejansko škodile njihovem ugledu. V to »debato« se je nazadnje vključilo tudi vrhovno poveljstvo, ki je vztrajno dopovedovalo, da je pomožno žensko delo nujno in v veliko pomoč avstro-ogrski vojski, ki ji primanjkuje moške sile, vendar pa to ni pomagalo utišati govoric in dvomov o tem, da ne gre za seksualno in lahkomišno, temveč za patriotično in povsem profesionalno delo.⁴¹¹ Prostovoljno pomožno žensko delo je bilo v konceptu »Avstrijske ženske« najbližje služenju domovini in na neki način najbližje moškemu služenju. Po drugi strani pa so te ženske v tedanjem konceptu ženskega predstavljale motnjo, ker so bile razumljene kot lahkožive, ker se niso oblačile po žensko, temveč so nosile uniforme, zavračale so celo ženska opravila, kot je bilo gospodinjenje. Te ženske svojih ženskih dolžnosti mater, sester in hčera niso izvajale javno priznано in sprejemljivo. Zapustile so celo domačo (žensko) fronto ter se preselile na bojno (moško) fronto. Kot kaže, avstrijska družba v letih 1917/1918 še ni bila pripravljena sprejeti ženskega služenja domovini izven tradicionalnih družinskih okvirov.

Konec vojne je sicer v zaposlovanju žensk pomenil ponovno spremembo, saj je preobrazba industrije v mirnodobno, vrnitev moških, zahtevala tudi spremembo v zaposlovalni strukturi. Vzpostavitev »ravnovesja« je bila izvedena na račun v vojni zaposlenih žensk in prve so takoj po koncu vojne dobile odpoved ravno ženske. Med vojno je bilo temeljno vodilo zaposlovanja žensk nadomeščanje moške delovne sile, delovno mesto je dobilo obvezni oznaki »žensko« in začasno. Čeprav sta se ves čas vojne domača in bojevana fronta prepletali in medsebojno vplivali druga na drugo, sta v tedanjem vojnem in še v povojnem ter spominskem imaginariju ostali po spolu ločeni. Toda ženske so, ne glede na vloge, ki so jih v vojni prevzele, bile v vojno dogajanje vpletene tako na domači kot bojevani fronti. Zaradi »nezmožnosti«, da bi vojno razumele kot veliko avanturo, so po vojni v veliki večini stremele k temu, da bi se njihovo življenje vrnilo v predvojne okvirje – želja, ki se je na večini javnih in družbenih ravneh tudi uresničila.

411 Prav tam, str. 207.